

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ “ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра “История и археология ”

Николай Валентинов Карамихов

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ЧРЕЗ АРХАИЗАЦИЯ, ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ В ИРАН
ПРЕЗ XX ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.2. История и археология

Докторска програма: исторически изследвания

Научен ръководител: доц. д-р Валентин Петрусенко

Пловдив

2025 г.

Дисертационният труд съдържа 214 страници, и 8 фигури. Цитирани са 144 литературни източника, от които 30 на кирилица, както и извори.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра „история и археология“, философско-исторически факултет, ПУ „Паисий Хилендарски“, проведено на 12.06.2025 г. (Протокол № 193). Защитата на дисертационния труд ще се състои на 19.09.2025 г. от 11 ч. в Заседателна зала, Ректорат на ПУ, ул. „Цар Асен“ №24, ет. 1 на открито заседание на научното жури. Материалите по защитата са на разположение на интересувалите се в Деканата на философско-исторически факултет, ПУ „Паисий Хилендарски“, ул. "Цар Асен 24".

Състав на научното жури:

Външни членове за Пловдивския университет:

1. **Проф. д-р Иво Кирилов Панов** – Софийски университет “Св. Климент Охридски“, гр. София, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология (Литература на народите на Европа, Америка, Африка, Азия и Австралия);
2. **Проф. д-р Никола Иванов Аврейски** - Висше училище по сигурност и икономика - Пловдив, гр. Пловдив, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща история);
3. **Проф. д.п.н. Тодор Георгиев Галунов** – Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.3. Политически науки (Политология);

Вътрешни членове за Пловдивския университет:

1. **Доц. д-р Симеон Койчев Кацаров** – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща история);
2. **Доц. д-р Пламен Василев Славов** - Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща история);

Резервни членове:

1. **Доц. д-р Русалена Веселинова Пенджекова-Христева** – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология (Документалистика, архивистика, палеография, вкл. историография и източникознание) - **вътрешен**;
2. **Доц. д-р Иван Методиев Петров** – Югозападен университет „Неофит Рилски“, гр. Благоевград, област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща история) – **външен**;

Автор: Николай Валентинов Карамихов

Заглавие: „Модернизация чрез архаизация, политическите идеи в Иран през XX век“

Нарастването на политическата роля и значение на Исляма през последните десетилетия води до засилен интерес и преосмисляне на традиционните научни подходи към ролята на религията, като идеологическа система в най-новото време. Ислямската революция в Иран, като пръв успешен опит за създаване на теократична държава през XX век, предизвиква сериозен научен интерес. Динамиката в една, декларирано модернизираща се страна и промените след първата в света религиозна революция поставят множество въпроси. Важно е да се картографират вътрешните и външните фактори, определящи възхода или ерозията на дадената идеологическа матрица, парадоксално модернизираща се чрез модифицирани архаични модели. След ислямската революция се търсят обяснителни модели защо и как, в съвременността, една стара идеологическа система, с всички механизми за функционирането ѝ, отречени от напредничавото човечество, ще определи за дълго бъдещето на милиони хора.

Актуалност на изследването

Основните причини за написването на настоящата работа могат да се търсят в няколко направления. Първо, въпреки сравнителната си географска близост, Ислямска Република Иран остава не само слабо позната, но и не е фокусирала върху себе си вниманието на учените като основен проблем на историята и политическата антропология в България. Липсва подробно изследване на употребата на културното наследство от династията Пахлави и динамиката на тази употреба след ислямската революция. Липсва фокусирано изследване, което да очертава теоретичните подходи към причините и резултатите от революцията от 1978-79 г., която променя сериозно концепцията за модернизацията през втората половина на XX век.

Войната на Руската федерация в Украйна (2022 - 2025 г.), осветли липсата на конкретни изследвания върху успеха/ неуспеха на износа на идеологии, характерен за имперската политика на руската/ съветската върхушка. Примерът на създаването, развитието и политиката на партия „Тудех“ е отличен изследователски обект в това научно поле. Поставя се въпросът: как различни култури могат и се активират в кризисни времена? Научният интерес към слабо видимата, но постоянна устойчивост на една от старите местни религии - Зороастризма, която въпреки историческите превратности и сравнително малкия си брой последователи, живеещи на територията на Иран отваря нови полета за проучване. Сложната динамика на зороастрийската общност допълва опита да се очертае опозицията модерно/ архаично в полето на религиозната принадлежност и политическите игри. Едно, почти анонимно за иранските изследователи, религиозно малцинство са изповядващите Бахайската вяра. Подобно на партия „Тудех“ Бахайската религиозна доктрина е продукт на XIX век. За разлика от внесената отвън комунистическа идея чрез партия „Тудех“, Бахайската вяра се заражда в Иран и по ред причини се разпространява извън границите му. Опитът да бъдат сравнени три, на пръв поглед несравними идеологически системи е сериозно научно предизвикателство.

Главна цел и задачи

Главната цел на този труд е да се получи качествено ново знание за процесите и явленията, свързани с най-новата история на Иран, като ги разположи в контекста

на модернизацията чрез архаизация като част от многопластовите идеологически процеси. Поставената цел се конкретизира в няколко задачи:

Първо: да бъде проучено състоянието и развитието на Иран през XX век като се държи сметка за вътрешните и външните фактори (политическо и икономическо развитие, военни конфликти, социални напрежения и пр.).

Второ: Да бъде проучена сложната игра между културното наследство на Персия, желаната от Шах Реза Пахлави модернизация на страната, но в рамките на персийската идентичност и реалната, всекидневна мюсюлманска (шиитска) култура, с прозираща в нея по-стара матрица на Зороастризма.

Трето: Да бъде анализиран феноменът “първа ислямска революция” в контекста на общите нагласи и очаквания на различни социални групи и техните лидери, носители на различни културни модели. Тук ключов въпрос е до колко възходът на една стара религиозна система (архаизация) може да се впише в интензивния процес на декларирана модернизация на страната и региона?

Четвърто: Да бъдат анализирани три идеологически системи – древната, местна Зороастрийска, създадената през XIX в. Бахайска вяра и привнесената – комунистическа, по примера на партия „Тудех“.

Пето: Да се представи модел за разбиране на сложната динамика на взаимоотношенията между модернизационните процеси и архаичните матрици, които се адаптират в съвременността. Амбицията е този модел, с известно прецизиране, да може да бъде прилаган при изследване и на други държави от региона.

Така поставените цели и задачите за тяхното постигане предполагат последователно хронологично проучване на явленията и процесите. Хронологичните рамки условно затварят периода на XX век. Проблемите на динамиката на различните идеологически матрици изискват сондажни проучвания назад във времето. Достъпната академична литература и личните наблюдения на автора дават възможност да се проследят процеси и явления от първите 20 години на XXI век.

Методика и методология

Поради ограничената възможност да бъдат проучвани на място архивите в Иран, повечето документи, които са коментирани в текста, са извлечени от публикации на световно признати учени. Винаги, когато това бе възможно се е търсела възможност да се достигне до оригиналните извори. Проучени са документи от Агенцията за записи на Щази, годишните доклади за религиозните свободи на правителството на САЩ в частта, посветена на Иран, документи на Върховния комисариат на ООН за бежанците и различни новинарски страници. При двете посещения на автора в Иран е събрана емпирична етнографска информация под формата на полу-структурирани интервюта.

Темата и задачите на предложения труд определиха две големи, взаимно свързани проблемни области за проучване:

- Динамиката на най-новата история на Иран;
- Политическа антропология на модернизацията чрез архаизация.

Направен е преглед на състоянието на изследванията в България, както и на достъпната литература на фарси, английски и руски езици.

Основните методи, използвани в настоящия дисертационен труд са исторически метод, анализ и синтез, метод на сравнение, метод на класификация и метод на обобщаване. Важни са подходите на политическата антропология. Този труд се води от постановката, че *политиката* или *политическото* не трябва да се разглежда като отделна област или поле, а трябва да се изследва като артикулация между властови отношения, културни процеси и исторически траектории. При работата е водещ нео-боасианският подход. Прилаган чрез наблюдение и кратки свободни интервюта с местни хора, както в столицата, така и в знаковите исторически места, оформящи и иранската идентичност. Йерархията на местата на памет е ясно видима при личния контакт с конкретните пространства. Без да навлиза в областта на визуалната антропология, но, приложен към йерархията на образите и пространството, авторефлексивният метод също дава релевантни резултати. В изследването е използвана широка палитра от методи, добре разработени от различни академични дисциплини. Българската наука вече излиза от тесните дисциплинарни ограничения и показва плодотворността на този подход.

Конкретните методологически постановки, свързани с разглежданите проблеми, са представени във всяка отделна глава на труда. В предложения текст се използват категориалните апарати и постижения на световната наука. Ключови за разработване на доктората са двата термина: *модернизация* и *архаизация*. Авторът представя различни гледни точки на различни изследователски школи към двата термина и определя своята позиция.

ГЛАВА 1.

СЛОЖНИЯТ ПЪТ НА НОВАТА ДРЕВНА НАЦИЯ

Тази глава задава генералната историческа рамка, в която са разположени изследваните процеси и явления. Целта е те да се представят хронологично и да се очертае контекста на появата им в даден исторически период.

1.1. Най-ранните обитатели

В този параграф са представени резултатите от археологически разкопки, от шестото хилядолетие пр. Хр. с акцент върху Сузиана (днес провинция Хузестан). Проследени са големите миграционни вълни малки групи от номадски, конни народи, говорещи индоевропейски езици от края на второто хилядолетие пр. Хр. Идентифицирани са три основни групи - скитите, мидийците и персите. Персите се установяват в три района: на юг от езерото Урмия, на северната граница на царството на еламите и в околностите на съвременния Шираз, на което пространство дават името *Парса*. През VII век пр. Хр. персите са водени от Хакаманиш, прародител на династията на Ахеменидите. Потомъкът му, Кир II ръководи обединените сили на мидийците и персите, за да създаде най-обширната империя, известна в древния свят.

1.2. Империята на Ахеменидите (550-330 г. пр. Хр.)

През 546 г. пр. Хр. Кир побеждава лидийския цар Крез и си осигурява контрол над егейското крайбрежие на Мала Азия, Армения и гръцките колонии по протежение

на Леванта. Той превзема Партия, Хоразмия и Бактрия. Кир обсажда и превзема Вавилон през 539 г. пр. Хр. и освобождава евреите, които са държани там в плен. Когато умира през 529 г. пр. Хр., царството му се простира на изток до Хиндукуш в днешен Афганистан. Дарий I атакува континенталната част на Гърция, но поражението му в битката при Маратон през 490 г. пр. Хр. го принуждава да оттегли границите на империята си към Мала Азия. Кир и Дарий увековечават величието на Ахеменидите чрез разумно и далновидно административно планиране успешни военни маневри и сравнително хуманен мироглед.

През 330 г. пр. Хр. след серия от поражения от Александър Велики, умира последният от Ахеменидите, Дарий III. По време на възхода си, Персийската империя на Ахеменидите е била най-голямата държава, която светът е познавал. Харизматични завоеватели, идеолози и строители, ахеменидските владетели - Кир и Дарий, Ксеркс и Артаксеркс представляват архетип на „велики мъже“, а историите за техните подвизи, поражения и модели на управление са разказвани в продължение на векове.

1.3. Александър Велики и след него

През 334 пр. Хр. армията, предвождана от Александър Велики напредва в Мала Азия (Ахеменидска сатрапия). Той превзема Египет, Вавилон Суза, Екбатана и Персеполис. Семейството на Дарий е върнато в двореца и сатрапът остава на поста си, но към него са прикрепени македонски командващ на гарнизона и пазител на хазната.

Александър влиза победоносно в Персеполис и остава там четири месеца. Той засвидетелства възхищението си към основателя на персийската империя, като посещава гроба на Кир в Пасаргада. През това време Александър узнава, че Дарий III, чиято титла е отнета от сатрапите му, е задържан в плен от вицецаря на Бактрия - Бес, побягнал на изток. Александър се впуска да ги преследва; близо до Дамган той намира умиращия Дарий, прободен с нож от сатрапа (330). Твърди се, че Александър покрил агонизиращия цар със собствения си плащ. Поради това, а и защото зачита и съхранява културата на Иран, по силата на персийската традиция Александър получава статут на „ирански“ цар.

Александър се жени за Роксана, дъщеря на най-могъщият от бактрийските вождове. През 323 г. пр. Хр., Александър е поразен от треска и умира във Вавилон, без да остави наследник. Той е взел въведената от Ахеменидите титла „Цар на царете“. Авторите от иранската традиция наричат Александър „Последния Ахеменид“. Империята му е разделена между четирима от неговите генерали. Единият, Селевк, който става владетел на Вавилон през 312 г. пр. Хр., постепенно завладява по-голямата част от територията на днешен Иран. Той поставя началото на династията на Селевкидите. Построявайки една от столиците си в близост до Вавилон, Селевк поставя началото на традицията за изграждане на нови столици.

1.4. Партите (247 пр. Хр. – 226 сл. Хр.)

Скоро след отцепването на Бактрия, към 239 г., някогашната провинция Партиена на свой ред обявява независимост. Селевк II се опитва да възпре експанзията на новите нашественици, но трябва да се справи и с бунта на Антиох. При Митридат I (171-138 г.), отчасти поради настъплението на Рим в Азия, множество провинции се обединяват под партската корона. Между 160 и 140 г. Митридат превзема Мидия, Елимаида, Персида,

Харакена, Вавилония и Асирия, към които на изток прибавя Гедрозия, Систан и може би района на Херат. На левия бряг на реката е построен партски гарнизонен град, който по-късно ще стане столица. Митридат възстановява ахеменидската традиция, наричайки се „Велик цар“, но на монетите добавя и името Филелин, за да изтъкне благосклонността си към елинското население. Но когато Деметрий II се опитва да си възвърне източните провинции на селевкидската империя, елините в градовете вдигат бунт и застават на страната на онзи, когото наричат „Победителя“ (Никатор). След като Деметрий II е пленен, Митридат не стоварва гнева си над елинските поданици, но наказва сурово Елимаида и разграбва храмовете на Атина и Артемида, от където отнася огромна плячка.

1.5. Сасанидите 224–642 сл. Хр.

Следващата, продължително управлявала династия е тази на Сасанидите, които създават империя приблизително в рамките на границите, постигнати от ахеменидите, със столица в Ктесифон. Сасанидите се стремят да съживят персийските традиции и да заличат елинското културно влияние. Владетелите приемат титлата *шахиншах* (цар на царете), като суверени над множество дребни владетели, известни като *шахрдар*.

Сасанидското управление и системата му на социална стратификация са подпомогани от Зороастризма. Той възниква в Персия между 1500 и 1000 г. пр. Хр., но става държавна религия едва при Сасанидите. Зороастрийското свещеничество получава изключителна власт. Главата на свещеническата класа, заедно с военния командир и началника на бюрокрацията, са сред първите мъже на държавата.

По това време Римската империя заменя Елада като основен западен враг. Шапур I (241–72 г. сл. Хр.), син и наследник на Ардашир, води успешни кампании срещу римляните и през 260 г. сл. Хр. дори пленява император Валериан. Към края на царуването на Хосрой II (591–628 г.) мощта на Персия намалява допълнително отслабена от икономическия упадък, тежките данъци, религиозните вълнения, сериозното социално разслоение, нарастващата власт на провинциалните земевладелци и бързата смяна на владетелите. Тези фактори ще улеснят арабското нашествие през седми век.

1.6. Арабското нашествие

Първият халиф, наследник на Мохамед - Абу Бакр побеждава византийската армия при Дамаск през 634 г. и започва завладяването на Персия. Ислямското завоевание е подпомогнато от материалния и социален фалит на Сасанидите. Местното население няма какво да губи, ако си сътрудничи със завоевателната сила. Мюсюлманите предлагат относителна религиозна толерантност и справедливо отношение към населението, което е приело доброволно тяхното управление. Приемането на исляма се разпространява най-често сред градското население и по-бавно сред селяните. Мнозинството перси стават мюсюлмани едва през IX век. Като нова държавна религия ислямът налага своя собствена система от вярвания, закони и социални отношения. Арабският става официален език на двора през 696 г.

За разлика от Сасанидския период, който заедно с Ахеменидския се отличава с известна монархична легитимност и приемственост, мюсюлманското нашествие предизвиква дълбоки сътресения, налагайки нов език за официално общуване – арабския – и нова религия на мнозинството - исляма. Погрешно би било обаче да се смята, че това

нашествие е помело всички остатъци от древните идеологии. Трябва да се има предвид, че смяната на религията се извършва бавно и не обхваща цялото население. До наши дни са се запазили малочислени християнски, еврейски и зороастрийски общности. Някои райони, например по южния бряг на Каспийско море, запазват дълго относителна независимост и практикуват старите си религии. Значителна част от едрите земевладелци запазват имуществото си, някои от тях стават васали на пришълците, а други правят опити да се провъзгласят за независими княжества.

XIII в. е белязан от жестокото нашествие на ордите на Чингис Хан. Разрушена е сериозна част от инфраструктурата, много хора, особено мъже, са убити; между 1220 и 1258 г. населението на Персия намалява драстично.

През 977 г. генерал на име Себоктигин основава династията на Газневидите. Макар че по онова време те все още признават върховната власт на Саманидите, емирът си спечелва слава и големи богатства, предприемайки поредица от набези в княжествата на съседна Индия. Вземайки за първи път в мюсюлманската история титлата султан, синът му Махмуд Газневи получава признанието на халифа в Багдад и започва през 998 г. дълго царуване (до 1030 г.), белязано с множество завоевания и положило основите на династия, която управлява около две столетия. Газневи остава в историята като човекът, поръчал написването на Шах наме.

1.7. Абу ал-Касем Фердоуси-е Туси (934-1025г.) и неговата „Книга на царете“ (Шах наме - Shâh-nâme)

Фердоуси (или Фердоуси) е роден около 934 г. в околностите на Тус, в Хорасан, в семейство от дребната земеделска аристокрация. Вероятно е започнал монументалната си творба – „Книгата на царете“ (Shâh-nâme), когато бил на около 40 години. Към 994 г. завършва първия вариант на книгата. В завършен вид поемата се състои от около 50 000 двустихия и вероятно е най-дългата епична поема в световната литература.

„Книгата на царете“ разказва историята на Иран от сътворението на света и митичните епохи до арабското нашествие през VII в. Състои се от две части: първата е основана на митове и легенди; във втората са въведени исторически личности като Александър Македонски. Цялата поема е изпълнена със силно „национално“ чувство и е апология на иранския дух. През вековете този текст се превръща в истинска емблема на иранските владетели; особено в монголската епоха в началото на XIV в., се умножават илюстрираните ръкописи на поемата.

1.8. Династията на Сафавидите

Сафавидите, които идват на власт през 1501 г., са водачи на суфийски орден. От родната си база в Ардабил те набират последователи сред туркменските племена и ги превръщат в ефективна бойна сила и инструмент за териториална експанзия. В средата на XV век Сафавидите приемат дванадесетния шиитския ислям. През 1501 г., под ръководството на своя водач Исмаил, те завземат властта в Тебриз, който става тяхна столица. Исмаил е провъзгласен за шах на Иран.

Сафавидската империя е ударена фатално през 1524 г., когато османският султан Селим I разгромява войските ѝ при Чалдъран и окупира столицата ѝ. Въпреки, че султан Селим е принуден да се оттегли, нахлуването му разрушава вярата в шаха като

полубожествена фигура и отслабва влиянието му върху къзълбашките вождове. През 1533 г. османският султан Сюлейман окупира Багдад, а след това разширява османското управление в Южен Ирак. С изключение на кратък период (1624-1638 г.), когато е възстановено управлението на Сафавидите, Ирак остава в османски ръце. Османците оспорват контрола върху Азърбајджан и Кавказ, докато с договора от Каср-е Ширин през 1639 г. се установяват граници, които остават почти непроменени. Сложни игри на контрол и отдръпване характеризират управлението на най-успешният Сафавидски шах Абас (1587–1629 г.). Сериозните инвестиции в строежа на джамии и подпомагане на ислямските институции имат неочакван за него резултат – духовенството става все по-независимо от централната власт. Шахът премества столицата в Исфахан. С упадъка на Сафавидската династия следват времена на анархия, открити стълкновения и бедност.

1.9. Каджарите, 1795-1925 г.

Поредните борби за власт между Занд, Каджарите и други племенни групи нарушават икономическия живот и потапят страната в безредие. Ага Мохамед Каджар побеждава последния владетел на Занд извън Керман през 1794 г., като по този начин поставя началото на династията Каджар, която управлява до 1925 г. Каджарите възраздат концепцията за Шаха като сянка на Бога на земята и упражняват абсолютна власт над държавните служители. Те назначават принцове за управители на провинции и през XIX в. увеличават властта им спрямо тази на племенните вождове, които осигуряват воини за армията на Шаха.

Втората половина на XIX век е белязана от сложни дипломатически и икономически игри с двете най-агресивни супер сили – Великобритания и Русия. Но, усилията за модернизация не рядко са проваляни отвътре. Пример е фетвата на Мирза Хан Ширази, която забранява тютюнопушенето, чрез което се проваля тютюнева концесия на британска компания в ущърб на Персия.

Последният абсолютен монарх от династията на Каджарите, Музафар ад Дин Шах (1896–1907 г.), е слаб владетел. Общественият гняв се подхранва от склонността на шаха да прави отстъпки на европейците в замяна на щедри плащания към него и служителите му. Хората започват да изискват ограничаване на царската власт и установяване на върховенството на закона, тъй като загрижеността им от чуждестранното и особено от руското влияние нараства.

Преди конституционната революция в традиционното иранско общество съществува дуална система на власт, в която духовници, племена и местни знатни лица, са проверявали патримониалните правомощия на краля. Действат две групи закони: шерият и обичай. Шахът не успява да отговори на протестите на религиозната върхушка, търговците и други прослойки. През август 1906 г. шахът е принуден да издаде указ, обещаващ изработване на Конституция. През октомври, избрано събрание се свиква и изготвя Конституция, която предвижда строги ограничения на царската власт; избран парламент (Меджлис), с широки правомощия да представлява народа и правителство с кабинет, подлежащ на одобрение от Меджлиса. Шахът подписва конституцията на 30 декември 1906 г. Той умира пет дни по-късно. Допълнителните основни закони, одобрени през 1907 г., предвиждат в определени граници свобода на печата, словото и

сдружаването, както и сигурност на живота и собствеността. Конституционната революция, бележи края на средновековния период в Персия.

Наследникът му, Мохамед Али Шах е решен да смаже Конституцията. След спорове с Меджлиса, през юни 1908 г. той използва своята персийска казашка бригада, ръководена от руски офицери, за да атакува сградата на Меджлиса, да арестува много от депутатите и да закрие Събранието. Съпротивата срещу шаха се обединява. През юли 1909 г. конституционните сили се насочват от Ращ и Исфахан към Техеран, свалят шаха и възстановяват Конституцията. Бившият шах бяга в изгнание в Русия.

Надеждите, че Конституционната революция ще постави началото на нова ера на независимост от Великите сили, умират, когато съгласно англо-руското споразумение от 1907 г. Великобритания и Русия се договарят да разделят Персия на сфери на влияние. Споразумението е нарушено едностранно от Русия. В отговор на нейния опит да превземе столицата, вождовете на племето Бахтиари разтурват Меджлиса, суспендират Конституцията и завземат властта.

1.10. Първата световна война и създаването на династията Пахлави

Независимо, че Персия декларира неутралитет по времето на Първата световна война, територията ѝ става поле на конфронтации между воюващите страни. Англия се възползва от временното оттегляне на Русия, заета с вътрешните си проблеми и установява контрол чрез Англо-персийското споразумение от 1919 г. Прието е, че с него се установява британски протекторат над Персия. То обаче предизвика сериозна съпротива и Меджлисът отказва да го одобри. През февруари 1921 г. офицерът от персийската казашка бригада Реза Хан, в сътрудничество с видния журналист Сайид Зия ад Дин Табатабай, навлиза в Техеран и завзема властта. Табатабай става министър-председател, а Реза Хан става командир на въоръжените сили в новото правителство. Той бързо се очертава като доминираща фигура. Само след три месеца Табатабай е принуден да напусне правителството и е изпратен в изгнание. Реза Хан става министър на войната. През 1923 г. Ахмад Шах, който е наследил баща си като шах през 1909 г., се съгласява да назначи Реза Хан за министър-председател, а той самият да замине за Европа. През октомври 1925 г. Меджлисът сваля династията Каджар. През декември Меджлисът връчва короната на Реза Хан и неговите наследници. Той е коронован като Реза Шах Пахлави през април 1926 г. Шахът приема династичното име Пахлави, знак, че желае да вдъхне на Персия нов дух на национализъм. С помощта на група армейски офицери и по-млади бюрократи, стартира програма за промяна, която да въведе Персия в съвременния свят. През 1935 г. е наложено официалното име на страната – Иран.

С помощта на обновената армия шахът осигурява контрол над цялата територия. Той разработва и започва програма за изграждане на училищна мрежа, създава се Техеранският университет, който да подготви кадри за модернизиращата се страна. Специално внимание се обръща на пътната инфраструктура и на леката промишленост. За да ограничи властта на духовниците, той предприема кодификация на законите, като създава корпус от светско право, прилагано и тълкувано от светска съдебна система извън контрола на религиозните институции. Шахът изключва духовниците от съдийските постове и създава система от светски съдилища. Държавата дори администрира администрирането на вакъфите (религиозни благотворителни

организации). Започват да се гарантират правата на жените – откриват се девически училища, стимулира се включването им в пазара на труда. Стремелът за еманципация на жените довежда до забрана за носенето на фереджета (чадор) през 1936 година.

Въпреки че разбулването на жените е огромен удар върху идеологическия авторитет и вярванията на духовенството, съпротивата му остава неефективна. Когато властта му се стабилизира, Реза Шах се конфронтира с иранското духовенство по много въпроси. Той въвежда закон, който изисква всички (с изключение на шиитските юристи) да носят западни дрехи. До средата на 30-те години управлението на Реза Шах предизвиква силно недоволство сред шиитското духовенство. Вярващите са разгневени от политиките, които позволяват смесването на половете и нареждат на всички граждани да водят жените си на публични събития без покривала на главата. Шахът ограничава публичните траурни церемонии до един ден и задължава джамиите да използват столове по време на тези церемонии вместо традиционното сядане на пода.

Реза Шах гарантира властта си чрез Меджлиса, но и с помощта на службите за сигурност, които се прочуват със своята жестокост, особено срещу недоволните духовници. Все пак, духовенството запазва свои позиции извън големите градове.

Чрез серия от мерки Реза Шах ограничава влиянието на Великобритания и СССР. За да парира тяхното влияние, той насърчава германските търговци. В навечерието на Втората световна война Германия е най-големият търговски партньор на Иран.

1.11. Втората световна война

Втората световна война повтаря модела на Първата – Иран обявява неутралитет, но е притиснат да ограничи дейността на германците. След серия ултиматуми съюзническите армии нахлуват в Иран на 25 август 1941 г. Армията капитулира след три дни. Назначен е нов министър-председател – Мохамад Али Фороуги. На 16.09.1941 г. англо-руските войски влизат в Техеран и принуждават владетеля да абдикира. Маджлисът е свикан на извънредно заседание, на което синът му е провъзгласен за наследник на Реза шах. На следващия ден Мохамад Реза шах Пахлави полага клетва пред парламента, а баща му заминава в изгнание.

В изпълнение на Закона за заем-наем (Lend-Lease Act) от 1941 г. територията на Иран става основна за снабдяването на СССР с боеприпаси и техника от съюзниците през 1943 година. Докато Втората световна война бушува в Европа и Азия се води усилена дипломатическа дейност за нов ред. След първата конференция в Кайро Чърчил и Рузвелт се отправят към Иран за Техеранската конференция с Йосиф Сталин, премиер на Съветския съюз. Тримата лидери се споразумяват да се срещнат на 28 ноември 1943 г., за да обсъдят военната стратегия за Деня Д и как да победят Япония. Въпреки че тримата лидери имат различни цели, основното, за което се споразумяват е откриването на втори фронт срещу Германия. Те се споразумяват да зачитат независимостта на Иран и да подкрепят Турция, ако тя бъде нападната от войските на Оста.

Войната се отразява на икономиката и на стандарта на живот в страната. Отваря се сериозна ножица между бедните и богатите, което засилва позициите на партия „Тудех“, силно свързана и зависима от СССР. Нефтената концесия, за която настоява СССР довежда до сериозната криза. Меджлисът и Мохамад Мосаддег, наследил избягалият в СССР премиер Пишевари, прекратяват нефтената концесия на Съветите.

През 1947 г. Иран и САЩ подписват споразумение за военна помощ. През февруари 1949 г. „Тудех“ е обвинена в опит за покушение срещу живота на шаха и нейните лидери бягат в чужбина или са арестувани. Партията е забранена.

1.12. Петролът – ключ на политиката

Добивът и търговията с петрол, все по-важен за световната икономика, завързва външно и вътрешно-политически напрежения. Редуват се отваряне на пазара и ембарго, налагано най-вече от Великобритания. Напрежението ескалира до опит за преврат и детрониране на Шаха през 1953 г. Политиката на премиера Мосаддег се характеризира с опит за национализация на петролната промишленост и излизане изпод влиянието на САЩ и Великобритания. Шахът се отправя на продължително пътуване в Европа със семейството си, за да избегне политическата криза. На 19 август 1953 г. иранските военни извършват преврат срещу правителството на Мосаддег, свалят го от власт и връщат шаха. По време на сблъсъците членове на партията „Тудех“ са замесени в анти-държавните действия и след неуспеха, мнозина са арестувани и осъдени на смърт.

Политиката на Шаха привързва все по-плътното бъдещето на страната със САЩ и Великобритания. В атмосферата на Студената война отношенията със СССР са коректни, но не и близки. Шахът се опира все по-сериозно на тайната полицейска служба САВАК. Стартират нови модернизационни проекти, които залагат на реформи в образованието, засилване на привлекателността на армейската служба и секуларизацията. Шахът кръщава реформите „Бяла революция“. През юни 1963 г. аятолах Сайид Рухола Мусави Хомейни, е арестуван след пламенна реч, в която директно атакува Шаха. Арестът предизвиква тридневни въълнения. Шахът потушава жестоко бунтовете.

Следват години на арести и изгнание за харизматичния лидер. Държавата ограничава сериозно политическата власт на духовенството, но позволява на исляма да съществува на нисово ниво. Хомейни издава и разпространява своя книга с религиозни инструкции, която да регулира живота на шиитите и да отговори на техните религиозни въпроси. Трудът му е защита на мюсюлманската общност срещу модернизацията.

1.13. Иранският национализъм – възможна ли е единна нация?

На 21.I.1965 г. министър-председателят Мансур е убит от членове на радикална ислямска група, свързана с духовници, близки до Хомейни. През април е направен опит за убийство на шаха, организиран от група ирански възпитаници на британски университети. Но управлението на новия премиер Ховейда е белязано с относително продължителна стабилност и възход във всички сфери на обществения живот.

През 1960 г. кралица Фара Диба Пахлави ражда наследник на трона. През 1967 г. са предприети стъпки за узаконяване на процедурата за наследяване, предвиждайки кралицата да стане регент автоматично, освен ако шахът не посочи друго лице. На 26.X.1967 г. шахът отпразнува дълго отлаганата си коронация и пищните тържества по повод 2 500 г. от създаването на империята на Кир Велики.

От партиите на Националния фронт, които успяват да оцелеят след репресиите през 1963 г., най-известната е Движението за свобода на Иран, водена от Мехди Базарган. Той работи за установяване на връзки между своето движение и умерената клерикална опозиция. Активността на Хомейни в изгнание, му печели нови привърженици. По-

млади иранци, разочаровани от това, което смятат за слабост на законната опозиция срещу режима и привлечени от примера на партизанските движения в Куба, Виетнам и Китай, сформират нелегални групи, за въоръжена борба срещу режима. Повечето от тези групи са разкрити и разбити от репресивния апарат, но две оцеляват: Федаини или Народни воители и Моджахедин, или Народни бойци. Федаините са марксисти, докато моджахидините се опират на исляма като идеология на политическа борба.

През 1975 г. шахът въвежда еднoпартийна система, наречена партия „Растакхиз“ и забранява всички други политически партии. Целта е да установи абсолютна автократия. Започват да се формират опозиционни групи, сред които и движение за религиозна реформа, започнато от интелектуалци, оглавявани от д-р Али Шариати.

Спорно провежданите политики за модернизация на обществото и прекалените разходи на управляващата върхушка нагнетяват нови напрежения в страната. Чуждестранното присъствие засилва усещането, че програмата за модернизация на шаха застрашава ислямските и иранските ценности и идентичност на обществото. Засилващите се политически репресии и установяването на еднoпартийна държава през 1975 г. отчуждават образованите класи. Проблемът с гражданските права излиза на все по-преден план. Започва цикъл от протести първо на интелектуалци, а през 1978 г., на религиозни водачи. Протестиращите използват пресметнато насилие, атакувайки и унищожавайки цели, които представляват неприемливи характеристики на режима. Те целят фундаментална промяна: отстраняването на шаха, Хомейни като лидер и ислямската държава като идеал.

Ислямската революция

Хомейни, изгонен от Ирак, заминава за Франция през октомври, което му дава достъп до световните медии и телефонна комуникация с водачите в Иран. Завръщането му на 1.02.1979 г. поставя началото на края на монархическото управление. Хомейни основава фундаменталистката „Иранска републиканска партия“, за да изтласка опозиционните партии и създава „Революционната гвардия“ или „Пасдаран“, политическа полицейска сила за маргинализиране на светската левица. „Пасдаран“ скоро насилствено ликвидира съвета, прочиства комитетите, репресираща кюрдски сепаратисти и женски организации. „Партията на Бога“ - Хизбула е създадена като разрушителна сила от бандити. Иран отново попада в хватката на авторитарен режим, този път със силни фундаментални религиозни вярвания.

1.14. Демография

В този параграф е представена демографската картина на Иран по данни от преброяването от 2007 г. Проследен е етническият и религиозният състав на страната.

ГЛАВА II. ПЕРСИЙСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМ (изследване на отделен случай – Иран през XX в.)

Основните извори за този текст включват архивни документи, академични трудове, публикувани по време на или след празненствата, официални програми и статии

в различни медии. Илюстративният материал е почерпан основно от интернет-публикации, както и от двете посещения на автора в Персеполис през 2005 и 2011 г.

Работната хипотеза е, че примордиализмът е удобен политически инструмент, който се използва за конкретните цели на управляващите или, прави се опит за модернизация чрез архаизация.

Персийският език и култура формират идеологическото ядро и съзнание на съвременната държава и нейната единна концепция за национална идентичност. Това включва подчинение на политико-културни конфигурации на неперсийски народи и техните управляващи елити, които имат високи нива на автономия в децентрализирана, полуконфедерална система. Проектът за отбранително държавно формиране, който иранските управляващи класи започват под колониален и имперски натиск, включва изграждането на културно дефинирана политическа йерархия. Нацията и нейните интереси са определени от гледна точка само на една от няколкото култури, езици и религии, т.е. на персийският шиизъм. От самото начало капиталистическата социално-икономическа йерархия съдържа етнокултурна йерархия, която определя нейната динамика и последствия, както и условията и формите на съпротива срещу нея. По този начин класовите разделения са вградени в сложно културно-политическо поле, пораждащо модел на регионално неравенство и неравномерно развитие, което в значителна степен съвпада с разпределението на неперсийските етнолингвистични общности.

2.1. Теоретични рамки

В доктората кратко са представени конкретните тези на онези основоположници на концепциите за нациите, които определят теоретичната рамка на изследването: Ърнест Гелнър, Бенедикт Андерсън, Ерик Хобсбом Р. Генон, Морис Халбваск, Мирослав Хрох, Абнер Кoen, Стефан Дечев, Нематолах Фазели. Подробно е коментирано зараждането и развитието на концепцията за „арийския“ произход и принадлежност на Иран, като мощно политическо понятие, което оказва забележително влияние върху изграждането на етнически и национални идентичности както в европейския, така и в извъневропейския свят. Проследени са изворите, световните и иранските трудове, стабилизиращи идеята за арийската раса.

Представени са конкретни политики и действия, които представят персийския език като чист индоевропейски или *арийски*. Новото официално име „Иран“ (Iranshahr) е родствено на *арийски* и се обозначава като „земята на арийците“. Усилията за хомогенизиране на нацията едновременно пораждат центробежни сили и множество нови гнезда на идентичност.

Величествените тържества, които утвърждават властта на владетеля чрез демонстрация на военна мощ, внушителни архитектурни паметници, серия от развлекателни събития и чрез празнично свръх-изобилие на храна – също са във фокуса на интерес от страна на изследователите. Вече е безспорен фактът, че още от древността публичните празненства, навсякъде по планетата, са сериозен инструмент за постигане на специфични политически и социални цели. Във възпоменателните тържества могат да се разчетат много пластове и различни послания, затова и изследването им не може да почива само върху един обяснителен модел. Кратко са представени постановките на

Радклиф-Браун за церемониите като средство за поддържане на социалния ред. В церемониите по короноването на Шаха и на съпругата му, както и при честването на 2500-та годишнина се открояват ясно различните пластове, силно обогатени от модерния персийски национализъм. Под *персийски национализъм* се разбира политическата идеология, фокусирана върху националната идентичност и култура, базирана върху културното наследство на древна Персия, с цел да се легитимират действията на шахската династия Пахлави в Иран.

2.2. Архаиката

В този параграф е проследено зараждането и динамиката на интереса и изследването на руините на Персеполис, Пасаргада, Суза и Исфахан от страна на чуждестранни пътешественици, историци и археолози, както и на перси. Коментирана е важността на дешифрирането на Бехистунският надпис. Представени са първите исторически текстове и тяхното място при формирането на метаразка на Персия и Иран. Проследено е развитието на идеята за корените на нацията във времето, както и основните двигатели за нейното формиране. Показано е как зараждането на Ахеменидския мит, подсилен от наследството на Сефевидите може да се проследи назад във времето до късния каджарски период и разцветът му при династията Пахлави.

Коментирани са трите опори на модерното мислене в Европа на XIX в.: национализъм, модернизация и конституционализъм. Носталгията по пред-ислямското културно наследство лежи в сърцевината на част от новото мислене и идентичност. Коментирана е ролята на археологическите проучвания в различните периоди и връзката с опазването на материалното културно наследство до наши дни. Представена е политиката на Реза Шах към хуманитарните науки чрез които да възвеличи древна Персия, особено на Ахеменидите и Сасанидите и да прослави зороастризма като първоначална религия на Персия. Политиката на Реза Шах се базира върху три идеологии: национализъм (архаизъм), модернизация (европеизация) и секуларизъм (де-ислямизация). Неговата политика на модернизация не включва промени в деспотичната монархическа политическа система.

Честването на 2500 години на монархията. е насочено към утвърждаването на идеята за величието на Иран в човешката история. Посланията на монарха са изградени от символи и ценности, непознати на повечето от поданиците му. „Бялата революция“ не само минава основите, върху които се крепи династията Пахлави, но и подпомага идеологическата ѝ дестабилизация. Ислямът от векове обхваща всички сфери от живота на мюсюлманите и ислямското право, и вижданията за начините на управление на уммата пряко влияят върху отношението на духовенството и редовите мюсюлмани към властта, която те все повече разглеждат като несправедлива и порочна.

2.3. Назад към бъдещето

В този параграф подробно е проследена политиката за институционализиране на персийската, предислямска (архаична) идентичност чрез наука, архитектура, празничен календар, езикови фигури, царски регалии. Отделено е внимание на въздигането на ролята на „Шахнаме“ на Фирдоуси, като най-добрият извор за иранските митове.

2.4. Коронацията

В този параграф е представена церемонията по коронацията (26.X.1967 г.) и свързаните с нея събития. Коментирани са причините за закъснялата коронация, описани са ритуалните действия, царските регалии и официалните лица. Коронацията е ситуирана в контекста на стремежа за модернизация чрез архаизация. Шахът акцентира специално върху това, че династията Пахлави принадлежи към европейската монархическа институция и чрез възпроизвеждане на приетата европейска практика заедно с иранския обичай, той се опитва да представи монархията си като принадлежаща както на западната, така и на иранска традиция. Коронясването на кралица Фара има дълбоко значение, както като отражение на повишаващия се статус на жените в Иран, така и за формиране на чуждото отношение към иранската монархия.

Това, което е ново при коронясването на Шаха, е излъчването на събитието по целия свят и усилията на иранските посолства за чуждестранно участие.

2.5. Празненствата

В този параграф е представена концепцията на Ахеменидът Дарий за новата столица в Персеполис, като водач на конгломерати от хора, на които е дал нова, единна идентичност. Шахът обаче избира друга историческа личност за възвеличаване на новата идентичност – Кир Велики. Коментирани са идеите и конкретните действия по подготовката за отбелязването на 2500 г. от основаването на Империята. Подробно са проследени официалните събития, личностите, празничното пространство. Представени са разточителните разходи. Коментирана е символиката на представленията, фойерверките, историко-военния парад, празничните събития в Техеран.

2.6. Реакцията на мюсюлманите

В този параграф е коментирана анти-ислямската насоченост на тържествата и отзвукът им в много вековната мюсюлманска държава. Пищните церемонии, сравнявани с екстравагантността на Холивуд, практическото изключване на иранците от тържествата, в които почетните гости са чужди държавни глави и натрапчивите хвалебствия към личността на шаха в официалната пропаганда, пораждаат многобройни и противоречиви коментари в обществото. Особено болезнена е реакцията на смяната на мюсюлманското летоброене с датата на коронацията на Кир Велики (през 1975 г.).

2.7. Специфики на иранската култура през XX в.

В този параграф са представени същностни за иранската култура характеристики: противопоставянето между *вътрешното* и *външното*, контрастът между *йерархията* и *равенството*. Коментирано е отношението към задълженията на статута и поведенческите модели на участниците в йерархиите. Представени са специфичните комуникационни принципи на всички властови нива.

Внимание е отделено на сложната съвременна иранска национална идентичност. В рамките на изследването се проявяват сложни мрежи, съставени от многостранни връзки на идентичност, които обслужват външнополитически цели.

2.8. Културното наследство след революцията

В този параграф е представена динамиката на политиката за утвърждаване на нова идентичност след Ислямската революция, която, обаче не може (и не иска) рязко да промени връзката с предислямското културно наследство. Коментирани са интересите за развитие на културния туризъм и отношенията с ЮНЕСКО. На базата на лично събран емпиричен материал са очертани новите видими репери на идентичността. Установени са елементи от архаиката, които се успоредяват със съвременните ислямски практики и норми. Коментиран е опитът за историческа амнезия чрез изграждане на нов, ислямски по същността си празничен календар, нови места на памет.

ГЛАВА III

ИСЛЯМСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ В ИРАН - БЪДЕЩЕ В МИНАЛОТО

В тази глава са представени различни теории, които се опитват да обяснят процесите и явленията, довели до събитията от 1979 г., променили Иран за десетилетия напред.

3.1. Концептуална рамка на революциите

В този параграф са очертани основните концепции за революцията като исторически акт и процес. Представена е социално-икономическата ситуация в Иран с акцент върху аграрните реформи на Шаха, засягащи особено шиитските сановници, които са най-едрият латифундисти в страната благодарение на системата на вакъфите.

Представени са основните политически действия, определящи „бялата революция“ със специален акцент върху увеличаването на правата на жените. Коментирани са причините за провала на повечето модернизационни действия. Коментирана е ролята на улемите и на лидела Аятолах Хомейни в насочването на народното недоволство срещу политиките на Шаха.

3.2. Предистория на неочаквания (неидентифицирания) процес

В този параграф са коментирани общите нагласи на управляващата върхушка в Иран и САЩ, които изключват каквито и да било кризи и промени в страната. Описана е тоталната изненада от Ислямската революция поради религиозният ѝ характер или сливането на революцията с религията. Нито една от дотогавашните модерни революции не е на религиозна основа.

Проследено е участието на религиозните дейци и институции в обществения и политическия живот. Иранската революция задава два основни въпроса:

- Как режимът на шаха се разрушава изцяло само за няколко месеца?
- Защо това движение е толкова обвързано с религията?

В този случай не става дума за обикновена политическа съпротива срещу една власт, което е често срещан феномен в иранската история и се поддава лесно на описване, и класификация.

3.3. Теория на конспирацията

Изследователите от тази първа група най-често са последователи на сваления режим, така наричаните „монархисти“. Те не признават ислямската революция като

оригинално движение, произлязло от народната воля, а го разглеждат като планиран и вдъхновен отвън заговор. Привържениците на тази теория са единодушни, че са отговорни западните сили - особено САЩ и Великобритания. Въпреки това, те нямат общо мнение за мотивите на тези сили да го свалят.

В параграфа са представени различни варианти на теорията за конспирацията.

3.4. Теория на модернизацията

Втората група теории е *Теория на модернизацията*. Според нея основната причина за избухването на недоволството са прибързаните и зле планирани модернизационни реформи на шахския режим, които се опитват бързо да променят същността на Иран. Въпреки тези опити, поради традиционната структура на иранското общество, много хора не са готови за промяна. Резултатът е културно-социална алиенация и мнозина се изправят пред криза на идентичността. С увеличаването на пропастта между населението и шахския режим, кризата на идентичността прераства в политико-религиозна конфронтация. Ислямската революция се ражда от недрата ѝ.

В параграфа са проследени варианти на теорията и основните ѝ критики.

3.5. Теория за икономиката като причина за революцията

Идеята за *икономическите проблеми* и създалият се хаос, като основни фактори за раждането на Ислямската Революция, има много последователи. Привържениците на тази теория могат да се разделят на две групи: Едната част смятат, че икономическите проблеми на шаха започват от началото на 70-те години след четворното увеличаване на цените на петрола на световния пазар. Втората група, която се състои предимно от привържениците на по-радикални ирански движения, не прави разлика между периодите преди и след покачването на цените на петрола и настоява, че падането на режима е следствие на комбинация от икономическа криза и зависимостта му от световния империализъм. Като отделна група могат да се определят трудовете на съветските / руски иранисти. Те се придържат към икономическата теория за революцията.

В параграфа са представени критично идеите на всяка от посочените групи изследователи. С конкретни данни е показано реалното икономическо състояние на страната. Противно на това, което се лансира в икономическата теория за революцията, обективно реалното положение на хората не се е влошило. Според повечето сведения от епохата на революцията главните искания на народа към режима са политически.

3.6. Религията като причина за революцията

Четвъртата група анализи може да бъде обобщена като теория на *“религията като причина за революцията”*. В модернизационната теория, ролята на религията е оценена по индиректен начин, като се посочва религиозната класа като най-важната социална група, противопоставяща се на модернизационните програми на шаха.

По време на конституционната революция (1906-1911 г.), при движението за национализация на петролната промишленост в Иран (40-те – 50-те години), и при Алжирската война за независимост (1954-1962 г.) мюсюлманите вземат дейно участие. Почти всички ключови фигури в тези три процеса са или духовници, или пан-ислямисти.

Въпреки това, нито едно от тези движения не е насочено към установяване на религиозна власт, нито пък е проведено в името на Исляма.

Противоположно на останалите теории, при тази религията играе главната роля. Според нея основната причина за революцията е деислямизационната политика, която наранява чувствата на мюсюлманите и ги кара да се противопоставят на режима. Причината за недоволството, опозицията и бунта е фактът че шахът “настъпва срещу исляма”, хората искат неговото сваляне в името на исляма и създаването на ислямска държава. Тази теория, като част от доктрината на Ислямската Революция е най-разпространена и общоприета в съвременен Иран.

3.7. Религиозният лидер

В този параграф са представени концепциите на водещи учени за важността на религиозните лидери. Коментирана е спецификата на водачеството при *шиитите-дванадесетници*, наричани още *имамити* и принадлежността на Аятолах Хомейни към усулитското течение в шиитския ислям, което поддържа концепцията, че духовенството не трябва да стои далеч от властта, защото то най-добре знае посланията на скрития имам и може най-добре да определя политиката. Представена е ролята на религиозния лидер през призмата на ирано-американските отношения.

3.8. Общото и различното до тук

В параграфа са коментирани критично общите идеи и различията на представените теории. Подчертано е, че нито една от изложените теории не взима под внимание миналото на Иран, тъй като то не се съвместява с техните анализи. Причината за това е че *Ислямската революция се разглежда като феномен, отделен от съвременната история на Иран, а не като нейна органична част и продължение.*

Представена е кратка история на съпротивата срещу режима и основните крепители на властта. Ключът за разбирането на причините за избухването на ислямската революция се крие в причините за хорското недоволство. Корените за това недоволство се крият и в политическата природа на режима.

3.9. Корените на революцията, деспотизъм и диктатура

В този параграф критично са коментирани слабостите на представените теории. Тези теории описват революцията като трансформация, отделена от общия процес на политически и социални промени в Иран, без да се съобразяват с нуждата да бъде прехвърлен мост между конфликта от 1977-1978 г. и съвременната история на иранското общество. Според тях, независимо какво се случва в и на Иран, причините за трансформацията могат да се проследят в последните 10 най-много 15 години от съществуването на режима на Мохамад Реза Пахлави.

Ако се приеме, че създадена и проявяваща се под една или друга форма опозицията на режима е продължителен процес, който винаги съществува (независимо от икономическите условия в страната), се поставя главният въпрос: каква е причината за това недоволство и липса на популярност на режима на Шаха. Отговорът на този въпрос сочи най-важната причина за избухването на ислямската революция.

Следва коментар на приложимостта на *теорията за продължителност на съпротивата*. Представен е социалният и политическият състав на носителите на недоволството, сходствата и противоречията им в отделните периоди.

Какви са причините, които карат опозицията и недоволството срещу Пахлави да са също толкова разпространени през 50-те години на XX в. както и тридесет години по-рано? Отговорът на повдигнатите въпроси, според мен, се отнася до *политическата природа и начина на управление на режима*. Това е тази природа, която въпреки икономическите и социални промени, поддържа среда, в която елементите на опозицията са постоянни и ги предава от поколение на поколение. Шахският режим може да се разглежда като двойствена политическа същност. От една страна се наблюдава развитие и икономически прогрес. От другата страна стои политическата структура, която не претърпява никакви промени. Модерният Иран на Шаха не се различава много от назадничавия Иран на Насредин Шах, сто години по-рано.

Въпреки, че теорията за деспотизма като причина за революцията най-добре се вписва в идеите на класическите исторически трудове, тя също има своите слабости. Най-голямата от тях е отричането или пренебрегването на някои аспекти, изложени в предишните теории.

3.10. Политическа култура

Да бъде игнорирана важна променлива като културата в изследване на политическото поведение е невъзможно, защото революциите почти изцяло разчитат на културно формираното поведение на масите. Въпреки, че *култура* е широк термин, отнасящ се до различни динамики, той работи добре в мащабни движения, свързани с поведението, каквото е революцията. Елементите, които формират или отхвърлят дадени ценности постоянно излизат на преден план, както вече бе очертано в предходните глави.

В литературата е изказано мнение, че абсолютистката същност, която е възприела иранската монархия с течение на времето води до развитие на революционна култура сред иранците. Политиките, които са насочени по-скоро към получаване на повече власт за управляващата династия, отколкото защитата и осигуряването на иранския народ определено допринасят за революционизирането му. Монархическите традиции от миналото вече не са толкова важни, колкото идеалите като социална справедливост.

Разбира се, и тези твърдения изискват сериозни доказателствени материали. Така комбинацията от сложен комплекс от фактори, довежда до избухването на ислямската революция в Иран.

3.11. Иранските жени

В този параграф се проследяват регистрираните прояви на иранските жени като важна социална сила. Проследено е развитието на бойкота на европейския текстил в началото на XX в. Модерната по същността си акция, връща общностите към архаичното.

Критично са представени стъпките за европеизиране на облеклото с акцент върху разбулването на жените. Коментирани са реакциите на жените от различни социални слоеве.

Друг важен проблем е свързан със заетостта на жените, която е основно в преподаването и акушерството. Проследени са достъпните сфери на образование. Въпреки че много от законите постепенно са променени, за да дадат повече права на жените, те рядко са известни или използвани на практика. Много от реформите не проникват в иранското мюсюлманско общество като цяло.

Подробно са представени женските организации, възникнали между 1941 и 1973 г. Всички те споделят общо искане за изборително право на жените, тъй като все още не могат да гласуват. Проследена е съдбата на Указа от 1962 г., който дава на жените правото да гласуват и да се кандидатира в провинциални и градски избори. Силната съпротива на аятолах Хомейни обезсилва Указа. Коментирани са и Закона за защита на семейството от 1975 г., който силно ограничава полигамията.

Промените, които ислямската революция налага на иранските жени са широко коментирани в литературата. Мненията на авторите са полярно противоположни. В параграфа са коментирани критично както участието на жените в революцията, така и отношението на духовенството от морална гледна точка.

ГЛАВА IV. СРАВНЕНИЕ НА (ПРИВИДНО) НЕСРАВНИМИ ВЕЛИЧИНИ

В тази глава се прави опит за изследване на три, на пръв поглед трудно сравними феномена – съществуването на три идеологически системи, чиито корени и причини за съществуване в много отношения са противоположни. Кратко е описана историята и съвременното битие на зороастрийците, като носители на древната локална религиозна система, на бахайците, като модерна религия с огромен мисионерски потенциал и последователите на партия „Тудех“ – носителка на внесена от вън, комунистическа идеология. Сравними, в известна степен са функционирането им в малки общности в страната и в диаспора. Сравним е градусът на нетърпимост от страна на ислямската по своя характер държава след Ислямската революция, но и в различни степени и преди нея. Сравнима е тяхната видимост в иранското общество през XX век. Несравними са, както е показано целите, начините на функциониране и, в крайна сметка – реакциите на властта в различни периоди от време към лидерите и членовете на трите общности.

4.1. ЗОРОАСТРИЗМЪТ

Ключовият въпрос тук е: Как да се обхване сложната игра между религиите, политиките, модерността и да се обясни динамиката на малка група, разпръсната по света, но пазеща своята връзка с древната (религиозна) идентичност? Очевидно е необходим холистичен подход, какъвто е присъщ на политическата антропология, но със силен акцент върху историческите процеси и явления.

4.1.1. Кратко въведение в Зороастризма

В параграфа е представена историята на Зороастризма и философската му същност, изразена чрез свещените текстове. Проследени са гоненията срещу зороастрийците и тяхното разселване отначало в Индия.

4.1.2. Материалното културно наследство на Сасанидите

Както е описано в предходните глави, материалното културно наследство на зороастрийска Персия е близо двувековен фокус на проучвания, разкопки и колекциониране. Вече е представено функционирането на археологическите центрове за изграждане на новата символика и идентичност при династиите на Каджарите и Пахлави. Коментирано е, че след 10-годишен хиатус, ислямските управници се насочват към развиването на туризма и популяризирането на останките от древните дворци.

4.1.3. Динамика на нематериалното културно наследство

В този параграф са представени митологията и свързаните с нея практики, влияещи на всекидневието на зороастрийците. Коментирани са религиозните схващания за животните и съответно - храната.

Представена е вярата в продължаващата борба между светлите и тъмните сили във всяко човешко същество, концепцията за ритуалната чистота и как модерното време променя вярванията и практиките.

4.1.4. Сложната идентичност на съвременните зороастрийци

В параграфа критично се проследяват проблемите, свързани с дискретното демонстриране както на древната, така и на съвременната генеалогия на зороастрийската идентичност. Тя възхвалява статута на последователите ѝ като истински иранци, подчертава историческите и духовните им връзки с далечната персийска история и ги връща към славното минало на персийската Зороастрийска държава. Шиитската традицията се разбира като форма на съпротива срещу арабите - сунити, следователно подчертават приликата им с шиизма като „иранизирана“ религия. Коментирана е липсата на фундаменталистки стремеж вярващите да променят обществото чрез сила или чрез политическо лобиране за защита на границите на своята идентичност.

Представени са множеството предизвикателства пред зороастрийците в съвремието.

4.2. ЕДНА НОВА РЕЛИГИЯ – БАХАЙСКАТА ВЯРА

Параграфът започва с коментар на причините Бахайската общност да не е призната, нито сериозно изследвана, въпреки, че от създаването си в средата на XIX век, Бахайската вяра е най-голямото религиозно малцинство в Иран и въпреки важната роля, която членовете на тази общност са изиграли в различни области в съвременната история на страната. Представени са съвременни изследвания, които третира Бахаите или като проводници на чуждестранно влияние, или като монархисти.

Проследена е динамиката на политиката спрямо Бахаите в различни периоди.

4.2.1. Кратко въведение в Бахайската вяра

Представени са теософските основи на Бахайската вяра, възникнала от две основни течения през XIX в.

Коментирани са последователните преследвания срещу членовете на Бахайската вяра от времето на възникването ѝ до днес. На бахаите им липсва дори статутът, предоставен на други религиозни малцинства в ислямската държава. Особено драстично

е навлизането в най-интимното преживяване на смъртта на близък човек и разрушаването на бахайски гробища.

4.2.2. Материалното културно наследство на Бахайците

В параграфа е представена особената почит към изкуството, издигната до религиозност. Коментирани са архитектурни паметници и базисна символика, изпълнена в тях.

4.2.3. Динамика на нематериалното културно наследство

В параграфа са представени организацията и структурите на бахайските общности. Проследени са основните събития в духовния им живот. Коментирана е изчистената ритуалност.

4.3. ПАРТИЯ „ТУДЕХ“

Този параграф се основава както на изследванията на водещи, така и на скоро публикувани документи, които още не са въведени в редовен научен оборот.

Важно за разбирането на явленията и процесите в исторически продължителен период е гео-политическото ситуиране на страната. Иран граничи с Русия, по-късно с СССР и това, заедно с богатите природни дадености, определя интересите на имперски настроените политици. Работната хипотеза е, че лявата идеология е привнесена в хода на системното развитие на комунистическия империализъм. Относително слабото присъствие на комунистическите идеи и действия в Иран се дължат както на определено тесния сегмент от обществото, който се ангажира с тях, така и на острото противоречие на атеистичния комунизъм с ислямската основа на всекидневния живот на мнозинството. Левите идеи имат много ограничена социална база и никога не са излъчвали правителство.

4.3.1. Кратка история на социализма в Иран

В този параграф е представена хронологично историята на зараждането и развитието на леви партийни организации в Баку, силно повлияни и тясно свързани с болшевиките. Проследено е партийното изграждане и реакцията на централната власт. След 1941 г. с англо-съветската инвазия в Иран и освобождаването на затворниците, оцелелите членове на „Петдесет и тримата“ създават комунистическа партия – „Тудех“ (Масите). Оттогава партията „Тудех“ съществува като основна лява политическа организация в иранската политика, откровено ориентирана към СССР.

Подробно са представени документи, недвусмислено доказващи ролята на Коминтерна и на Георги Димитров като водеща фигура за създаването на облика и политиката на партия „Тудех“. Проследени са паричните потоци, подкрепата в емиграция, включително в България. Хронологично са коментирани действията на партийните членове и контрамерките на властта.

4.3.2. „Тудех“ и Ислямската революция

Параграфът започва с реакцията на СССР на Ислямската революция. Участието на „Тудех“ в ислямската революция през 1979 г. е незначително. Официалната политика

на „Тудех“ е да подкрепя духовниците и онези, които настояват за създаването на ислямска република. Коментиран е повратът през 1983 г., когато започва отхвърляне на съветското влияние, преследване на комунистическите леви и съветски ориентирани групи. До месец май 1983 г. са арестувани цялото ръководство на „Тудех“ и над 1000 членове. Правителството официално забранява партията и обвинява нейните висши лидери в конспиративна дейност. Партията е наказана за своето подчинение на СССР в момент, когато отношенията между Иран и Съветският съюз достигат до критична точка, заради различията по ирано-иракската война и други, свързани с нея въпроси.

4.4. ДИСКУСИЯ

Сравняването на трите идеологически системи, показва следното:

1. Трите системи имат динамични, но много различни скали на ценности, идентифицират различен главен „Враг“ и изграждат коренно различни стратегии и тактики за изпълнението на целите си;
2. Трите системи допускат в различна степен и в различни полета влиянието на шиитския ислям, като съответно влизат в различни форми на сътрудничество в различни периоди;
3. Трите системи идентифицират като важни различни исторически периоди и различни елементи на материалното и на нематериалното културно наследство. Съответно и опитите за употреба на културното наследство са от различаваща се важност за изграждането на идентичността на последователите им.
4. Трите системи разчитат на различни по произход ресурси за съществуването си. Докато Зороастризмът се подхранва от вътрешни ресурси и периодично излиза на националната сцена като важен елемент от иранската идентичност, Бахайската вяра се стимулира главно от разклоненията в диаспора и декларирана отвореност към всички религии, а партия „Тудех“ изначално и все по-отчетливо се подхранва от чужди (съветски и руски) ресурси. Нейните последователи носят своята иранска идентичност, но никога не са били признавани като част от големия наратив на модерната иранска нация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Заключението е представено постигането на главната цел и изпълнението на поставените задачи. Важен извод е, че целият XX век е белязан от сложната връзка между архаичното и модерността.

Културната матрица на дванадесетният шиитски ислям е проникнала плътно в тъканта на иранското общество за 13 века. Въпреки възраждането на интереса към древна Персия през XVIII-XIX в. и навлизането на много нови идеи в хода на започващата модернизация на страната, основната идеологическа система продължава да има ключово влияние върху всекидневието на милиони иранци.

Проучена е сложната игра между културното наследство на Персия, желаната от Шах Реза Пахлави модернизация на страната, но в рамките на персийската идентичност и реалната, всекидневна мюсюлманска (шиитска) култура, с прозираща в нея по-стара

матрица на Зороастризма. Въпреки декларираният светски характер на държавата при династията Пахлави и въпреки известните ограничения, наложени на духовенството в областта на правото, образованието и военното дело, шаховете не са в състояние, а и не желаят да отхвърлят ислямското наследство. По-малките верски общности (бахайци, зороастрийци, евреи, християни и пр.) имат различни нива на религиозна свобода в различните периоди, но винаги са подложени на ограничения и остават „скрити“ в общия облик на страната. Няма основание да се твърди, че зороастрийското духовенство е имало периоди на превес пред ислямското духовенство дори по време на бляскавото празнуване на 2500-та годишнина на държавността, ярко белязана от материалното и нематериалното персийско културно наследство, макар то да е зороастрийско.

Анализиран е феноменът “първа ислямска революция” в контекста на общите нагласи и очаквания на различни социални групи и техните лидери, носители на различни културни модели. Коментирани са плюсовете и недостатъците на различните теории за причините, довели до рухването на властта на династия Пахлави. От гледна точка на политическата антропология на преден план изпъква непроменената деспотична същност на режима. Усилията за създаване на модерна, по-скоро светска държава, с отчетливо персийска основа на идентичността на нацията, отворена към западния свят и икономика се анихилират от деспотичното управление. Проучването на динамиката на опозиционните сили в различните периоди на XX в. води до заключението, че Пахлави се облягат на наследената деспотична матрица в сложна игра с ислямското духовенство.

Анализирани са три полярни идеологически системи – древната, местна Зороастрийска, и новите – Бахайска вяра и комунистическата (по примера на партия „Тудех“), създадени през XIX в. Трите системи имат динамични, но много различни скали на ценности, идентифицират различен главен „Враг“ и изграждат коренно различни стратегии и тактики за изпълнението на целите си. Те допускат в различна степен и в различни полета влиянието на шиитския ислям, като съответно влизат в различни форми на сътрудничество с водещите политически сили в различни периоди. Трите системи идентифицират като важни различни исторически периоди и различни елементи на архаиката и модерността. Съответно и опитите за употреба на културното наследство са от различаваща се важност за изграждането на идентичността на последователите им. Трите системи разчитат на различни по произход ресурси за съществуването си. Докато Зороастризмът се подхранва от вътрешни ресурси и периодично излиза на националната сцена като важен елемент от иранската идентичност, то партия „Тудех“ изначално и все по-отчетливо се подхранва от чужди (съветски и руски) ресурси.

Проблемът с водещия национален разказ (мета-наратив) отдавна е сред централните за световната историография. Безспорно е, че целта му е да изгражда и утвърждава националната идентичност в модерната и пост-модерната държава. Но не само това – съдържайки в себе си базисни елементи като език, територия, история той може да бъде показателен за националната/ държавната стратегия. Особено важен е метанаративът за смесени в етническо и религиозно отношение държави, каквито, в различна степен са всички в постмодерното време. В глобалния ни свят е редно да се отчита и наличието/ отсъствието на силно задгранично лоби (лобита), което поддържа или руши метанаратива.

Историографският преглед констатира впечатляващ брой монографии, статии и рецензии на публикации, посветени на въпросите на идентичността в съвременен Иран, която е основа на националния разказ. Този интерес е провокиран от динамичната и на моменти привидна дихотомия древно, персийско наследство/ шиитски ислям. Във фокуса на изследователите стоят проблемите, свързани с края на иранските монархии и теократичното управление след 1979 година.

Иран винаги се е чувствал особен случай в Близкия изток, от VII век насам заобиколен от „варвари“. Заради това се и засилва неговият шиитски (ирански) характер и чрез него той се идентифицира. През XVIII век се появява силно бабидско (по-късно бахайско) течение, което има за цел да преосмисли шиитския характер на държавата и да го върне в сферата на справедливата държава. Това се случва и при династията Пахлави.

До средата на XX в. Иран е в позицията на потърпевш от „Голямата игра“ на Великобритания и Русия, последвана от засилващото се съперничество между СССР и САЩ. Монархията полага сериозни усилия да балансира между великите сили, жертвайки в различни области, за да запази независимостта на страната. През седемдесетте години, благодарение на променената геополитическа обстановка, Шахът поема по традиционния път в опит за доминация в региона. Стременията му са прекъснати от избухналата Ислямска революция. XX век в региона е белязан от две големи революции – руската и иранската. Макар и събитията в Иран от 1979 г. да не покриват напълно дефиницията на термина „революция“, е сигурно, че те продължават да държат региона плътно в новинарските емисии и научния интерес. Макар и наистина в началния период на революцията да са често срещани призивите за помощ на страдащите по света, един непредубеден поглед показва, че всъщност новите власти не предприемат реални действия, излизащи извън традиционните ирански интереси. Важен е въпросът дали има кардинални промени в иранската външна политика след революцията. Внимателното проучване показва, че дори водещият в новините и до днес сблъсък с Израел и САЩ влиза в рамките на иранската традиция за контрол на зоните на интерес.

В своята цялост шиитският пояс остава важен лост за проектиране на иранските интереси в региона и в момента. За Иран, особено след Абасидите, шиизъм е равно на Персия/ Иран. Тезата за нуждата от развитие на доктрина от типа на неосефевизма, разширява влиянието си в иранските среди. Идеята за Иран, действащ като мост или врата към Централна Азия, също е ключова в иранското геополитическо мислене. Въпреки това, въпреки предимствата на географската и, в някои случаи, културна близост, Иран все още не е напълно изграден като регионална сила в Евразия по същия начин, както се направи в Близкия изток.

В резултат от проучването на процесите в Иран през XX в. се очертават следните параметри за изследване и разбиране на страните в региона:

1. Дълготрайност на действието на силна (ислямска) религиозна система, създаваща усещането за принадлежност към силен и проспериращ свят (умма), способен да се противопоставя на важният „друг“ (християнски) свят;
2. Дълготрайност на функционирането на наследените социални отношения и йерархии – на ниво семейство, родове, администрация, върховно управление;

3. Динамика на стойността на природните ресурси и важността им при определянето на политическата ориентация на страната. Позиция (силна/ слаба) на страната в периоди на важни международни конфликти (световни войни, Студена война и пр.);

4. Способност на фаворизираните или пренебрегвани елементи от материалното и нематериалното културно наследство да се адаптират към политиката на деня и да функционират в режим на търпимост при динамичното изграждане и предоговаряне на националната идентичност;

5. Способност на различните групи в малцинствено положение (Зороастрийци, членове на опозиционни партии, жени и др.) да динамизират представителната си идентичност и да си осигуряват ниши на търпимост, дори в много трудни времена.

Този модел, с известно прецизиране, съобразено с конкретните исторически процеси и явления, може да бъде работеща матрица за разбиране на страните в региона.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ НА НИКОЛАЙ КАРАМИХОВ

Карамихов, Николай. 2021. Ислямската революция в Иран – теории. В: Карамихова, М., П. Банкова (съст.) Динамика на социалното пространство. Национална кръгла маса, проведена на 4-5 март 2021 г., синхронно он-лайн. Изд. ФАБЕР, В. Търново. ISBN 978-619-00-1390-7. Стр. 76-103.

Карамихов, Николай. 2022. Персийски национализъм (Изследване на отделен случай – Иран през XX век). В: П. Банкова (съст.) Бракът, семейството, родът, обществото: аспекти, проблеми, научни възгледи и интерпретации. Изд. ФАБЕР, В. Търново. ISBN 978-619-00-1515-4. стр. 97-122.

Карамихов, Николай. 2023. Какво не знаем за социалистите/ комунистите в Иран. Сп. Епохи. 2023, Т. 31, бр. 1. DOI: <https://doi.org/10.54664/BFYF8096>

АВТОСПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Създадено е ново научно поле в българската наука за изследване на историята политическите идеи в Иран чрез прилагането на комплекс от транс-дисциплинарни методи.
2. Постигнато е качествено ново познание за процесите и явленията, свързани с най-новата история на Иран, като ги разположи в контекста на модернизацията чрез архаизация като част от многопластовите идеологически промени. Употребата на културното наследство е представена чрез различни подходи в отделните части.
3. За да се постигне дълбочина и значимост в проучването са използвани голям брой извори и историографски изследвания, които не са в академичен оборот в българската наука. Преведените извори могат да бъдат основа за бъдещи изследвания.
4. Критично е представен терминологичният апарат, за да бъде от полза за бъдещи изследвания.
5. Предложен е авторски Концептуален модел за изследване на съвременните процеси и явления в страните в региона, както от т.нар. Шиитски пояс, така и на принадлежащите към света на Исляма.